

the knowledge of his earlier life and experiences — not available to previous historians — is used to throw light on the minister's attitudes and perceptions in these turbulent years.

The most successful part of this study is perhaps the subtle examination of Evert's visions and their contemporary meaning. Frijhoff places these episodes in the context of other cases of possessed orphans in the sixteenth and seventeenth century, and notes that in this case no suspicion of witchcraft or satanic influence seems to have occurred. His chief concern is not whether the experiences were genuine or not, but the more interesting question as to the meaning they had for Evert himself and for others at the time. The content of Evert's angelic messages was banal — a simple insistence on repentance and the need for a sinful society to turn back to God — and while the impact in Woerden itself was considerable, the affair seems to have made little impact elsewhere. Although the author does not suggest this, it may well be that, outside the rather peculiar situation of Woerden, such a message was already sounding somewhat anachronistic in the dynamic Holland of the early decades of the seventeenth century.

Indeed, one criticism that might be made of the book as a whole is its failure to recognise the extent to which the rôle of religion in Dutch society was changing in these years. Frijhoff's exposition of the centrality of religion, and in particular of the relationship between church and civil authorities, often seems rather more appropriate to earlier periods or perhaps other parts of Europe than to Holland in particular at this time. One reason for this may be that both the young Evert Willemsz. and the mature Ds. Bogardus held a quasi-theocratic vision of church and society which was never realistic for the Dutch seventeenth century. In New Netherland, Bogardus seems to have had an exaggerated view of the social and constitutional importance which attached to a minister of the Reformed Church, and this brought him into conflict with the civil authorities represented by successive governors, Van Twiller and Kieft. The author has very little sympathy, perhaps with good reason, for either of the latter but their policies towards the church and its minister were consistent with regents' attitudes *in patria*. However much they may have been unworthy or incompetent in other respects, in this matter they would appear to have been exemplary of contemporary regent attitudes.

Another mild reservation is that the context does sometimes get a little out of hand. In the early chapters on Evert's background, the connections with the main subject are often rather tenuous: the journey is colourful and fascinating but sometimes takes a very long time to reach its goal. The West African *intermezzo* takes up nearly fifty pages, although almost nothing is known about Evert's time there, and even in New Netherland the sources for Bogardus himself are exiguous and great weight has again to be placed on background materials. If the reader sometimes finds him- or herself absorbed in an account of early seventeenth-century Dutch translations of English puritan moral tracts, or the early history of New Netherland, however, the experience is instructive and the relevance eventually becomes apparent.

To say that this work is only largely successful is to measure it by the ambitious standards laid down by the author himself in his introduction. By any other criterion it is a rich and rewarding book, and it is almost certainly the finest work of Dutch cultural history to appear in recent years.

J. L. Price

H. J. M. Nellen, E. Rabbie, ed., *Hugo Grotius theologian. Essays in honour of G. H. M. Posthumus Meyjes* (Studies in the history of christian thought LV; Leiden-New York-Kelun: E. J. Brill, 1994, ix + 274 biz., f135,-, ISBN 90 04 10000 8).

in 1988 publiceerde Posthumus Meyjes de tekst van Hugo Grotius' verloren gewaande maar door hem weer teruggevonden *Meletius sive de iis quae inter christianos conveniunt epistola*.

geschreven in 1611, maar nooit eerder gepubliceerd. Dat werd het sein voor het opstarten van een reeks nieuwe edities van Grotius' theologische werken, waarvan intussen zijn verschenen de *Defensio fidei catholicae* (1617) en de *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pielas* (1613). Bij dit project is de editor van de *Meletius* één van de drijvende krachten. Wat lag er dus meer voor de hand dan de Leidse hoogleraar bij zijn afscheid een colloquium en een huldebundel aan te bieden met als thema Hugo Grotius als theoloog? Het is een fijn boek geworden, met een dertiental inleidingen, in het Engels en het Frans, heel praktisch afgerond met een goed bruikbaar bibliografisch overzicht van boeken en artikelen over Grotius' theologische werken. Ook is er een bibliografie van Posthumus' publicaties opgenomen. Indices van persoonsnamen en onderwerpen sluiten de bundel af.

Posthumus zelf opent het boek met een interessante bijdrage, waarin hij laat zien hoe de in handschrift bewaarde 'Excerpta theologica' van Grotius licht kunnen werpen op de genesis van diens *Meletius* en andere theologische publicaties. H. J. van Dam behandelt vervolgens Grotius' *De imperio summarum potestatum circa sacra* voltooid in 1618, maar pas in 1647 uitgegeven: hoe kwam dit boek tot stand, wat waren Grotius' bronnen, wat was de ideologische achtergrond? Ontstaan en receptie van Grotius' meest bekende theologische werk, zijn *De veritate religionis christianae*, worden besproken door J. P. Heering, die in 1992 een voortreffelijke dissertatie publiceerde over hetzelfde onderwerp. F. Laplanche geeft een beschrijving van Grotius' beoordeling van de heidense godsdiensten in diens *Annotationes in Vetus Testamentum* en enkele andere werken. H. J. de Jonge sluit dit eerste deel af met een knap essay over Grotius' kijk op de evangeliën en de evangelisten. Het zijn vier boeiende inleidingen van de hand van auteurs die goed thuis zijn in de materie.

De tweede reeks bijdragen heeft als titel 'Grotius' theology and contemporary thought'. In een interessante bijdrage wijst J. Trapman op de invloed van Erasmus. E. Rabbie laat zien hoe Grotius dacht over joodse godsdienst en literatuur. De auteur is als weinigen daarvan op de hoogte. H. J. M. Nellen beschrijft hoe Grotius als protestantse geleerde en publicist de nodige problemen had in het katholieke Frankrijk waar hij vanaf 1621 leefde. J. Bots geeft een goed overzicht van de relaties tussen Grotius en diens tegenspeler, André Rivet. Deze vier bijdragen vind ik persoonlijk zeer waardevol voor het beter verstaan van Grotius' theologisch werk, gezien in de tijd waarin ze ontstonden.

Wel interessant maar toch minder relevant acht ik de laatste vier inleidingen onder de gezamenlijke titel 'The influence of Grotius' theological thought'. Wie op de hoogte wil komen van de geschiedenis van het Schotse apocalypsisme in de zeventiende eeuw, kan terecht bij J. K. Cameron, maar deze bijdrage biedt niet zoveel over de betekenis en invloed van Grotius' werk. Veel informatiever acht ik het artikel van J. van den Berg over de invloed in Engeland van Grotius' ideeën over antichrist en apocalypsisme. Het werpt weer wat meer licht op de boeiende relaties tussen een groep Nederlandse theologen en de hoogkerkelijke kopstukken in dat land. De twee laatste bijdragen, van O. Fatjo en E. van der Wall, behandelen tenslotte de invloed van Grotius in het Genève van begin achttiende eeuw en op de 'theologia prophetica' van de Franeker hoogleraar Campegius Vitringa. Natuurlijk is de studie van de receptie van het werk van een groot denker als Grotius altijd de moeite waard. De hier gekozen themata vind ik echter niet alle even relevant voor de betekenis van zijn werk.

Deze fraaie bundel geeft een goed beeld van de stand van zaken bij het huidige onderzoek naar Grotius' theologisch werk. De inleidingen laten ook duidelijk zien hoe de filoloog en jurist Grotius op een heel eigen wijze theologie bedreef. Voor het beter verstaan van zijn theologische opvattingen en publicaties is deze bundel voor de eerstkomende tijd een onmisbaar hulpmiddel geworden. Dat nu naast de brieven en de dichtwerken ook Grotius' theologica de aandacht krijgen die ze verdienen, is iets om dankbaar voor te zijn, want nog altijd moeten we

een grote achterstand inlopen op het terrein van de wetenschapsgeschiedenis. De hier besproken bundel laat tenslotte ook duidelijk zien dat de met dit boek gehuldigde juist op dat terrein zijn sporen heeft verdiend.

C. S. M. Rademaker

C. Harline, *The burdens of sister Margaret. Private lives in a seventeenth-century convent* (New York, etc.: Doubleday, 1994, xx + 359 biz., ISBN 0 385 47395 8).

Dit boek gaat over de hervorming van het kloosterleven in het grauwezustersklooster Bethlehem te Leuven, in pakweg 1625-1637. De grenzen zijn wat vaag want er is een voor- en een nageschiedenis. Harline heeft zijn boek niet geschreven vanuit het brede perspectief van de katholieke reformatie, al loert die steeds op de achtergrond, maar als een studie over mensen en hun handelingen, vanuit de overtuiging dat de praktijk van het dagelijks leven steeds een lokaal gezicht heeft. Omdat zij nooit eenvoudig uit de norm kan worden afgelezen, reconstrueert hij haar met behulp van een casus. Centraal staat daarbij zuster Margaretha (Margriet) Smulders, die in 1648 op ongeveer 65-jarige leeftijd stierf. Vanaf ca. 1615 kreeg ze visioenen, voelde zich bij herhaling door de duivel bezeten en achtte zich door haar geestelijk leidsman aangerand. Ze deed een zelfmoordpoging, een exorcist kwam tussenbeide, en ze werd ter genezing naar Scherpenheuvel gestuurd. Tweemaal ging ze meer of minder vrijwillig het klooster uit en werd ze weer toegelaten, maar niet dan na een krachtige campagne bij de kerkelijke overheid, die het geval aangreep om met de zusters over de hervorming van hun kloosterleven te onderhandelen. Zuster Margaretha trad daarbij op als 's bisschops waakhond en vrome verklikster. Geen wonder dat ze in het klooster tal van tegenstanders had, te beginnen met mater Adriana Thuis, die veel moeite deden haar uit het huis weg te houden. Maar ze had ook enkele medestanders, zoals zuster Catharina Rijkeboer. In de gesloten sfeer van het klooster heerste al gauw een kleine loopgravenoorlog. Bij de bemiddeling kwam de kerkelijke overheid op alle vier hiërarchische niveaus tussenbeide: biechtvader Henri Joos, deken Lucius, aartsdiaken Van der Wiel en bisschop Boonen.

Dikke pakken brieven uit het kloosterarchief (thans in het Aartsbisschoppelijk Archief te Mechelen), geschreven door de zusters en andere belanghebbenden, verschaften Harline de substantie voor zijn boek. Vierentwintig hoofdstukken lang zet hij de casus uiteen. We volgen er een aantal personen in verschillende combinaties en met uiteenlopende handelwijzen en motivaties, normen en waarden, deugden en ondeugden: conversatie, vriendschap, gehoorzaamheid, intern gezag, ruzie, achterklap, factiestrijd, visitatie, werk, inkomen, armoede, aalmoezen, familiebanden, patronage, clausuur, geloften, de biechtvader, de overheid, vasten, ziekte, spel, devoties, wangedrag tijdens het koorgebed — alle aspecten van het dagelijks leven in een vroegmodern vrouwenklooster worden kort maar krachtig aan de orde gesteld, telkens omringd met voorbeelden van elders die het mogelijk maken de betekenis en reikwijdte ervan te appreciëren. Het boek geeft een levendig beeld van de alledaagse vertaling van de normen en waarden van het religieuze leven, en van de inzet daarvan voor de persoonlijke levensvervulling. De machtsstrijd rond zuster Margaretha en het leiderschap doet onweersaanbaar denken aan C. P. Snows roman over de Master-verkiezing in een college te Cambridge, vier eeuwen later (*The Masters*, 1951). Heel een wereld die we hebben verloren komt weer even tot leven. Maar de brieven van de ruziënde nonnen blijven aan de oppervlakte van het gemeenschappelijk bestaan. Hun innerlijk leven onttrekt zich grotendeels aan onze waarneming.

Het boek kan het best worden gekenschetst als een beschrijving in verhaalvorm, dicht bij de